

Uwarunkowania środowiskowe a rozwój rolnictwa górskiego w polskich Karpatach

Uwarunkowania rozwoju terenów górskich Karpat

Do terenów górskich zalicza się miejscowości, w których ponad 50% użytków rolnych jest położone powyżej 350 m npm lub w których ponad 50% użytków rolnych leży na stokach o nachyleniu przekraczającym 12 stopni. Tereny górskie Karpat zajmują około 4,3% powierzchni Polski, tj. 13,2 tys. km², w tym użytki rolne 626 tys. ha [GUS 1998].

O rozwoju terenów górskich Karpat decydują uwarunkowania przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne [Żmija 1997]. Tereny te, oprócz funkcji rolno-leśnej, pełnią także funkcję rekreacyjną, uzdrowiskową i hydrologiczną. Dlatego znaczenie ich jest nie tylko lokalne, regionalne, ale i ogólnokrajowe. Zamieszkuje tu około 1,5 mln osób, z tego na wsi około 67,5%, co świadczy o niskim stopniu urbanizacji tych terenów. Choć gęstość zaludnienia na tym obszarze jest duża, to występują tu jednak znaczne zróżnicowania. Na przykład, w Bieszczadach gęstość zaludnienia jest wyraźnie mniejsza w porównaniu do terenów górskich rejonu bielskiego czy nowosądeckiego. Na terenach górskich Karpat występuje zróżnicowany poziom rozwoju gospodarczego. Wynika on z uwarunkowań środowiskowych oraz z różnego stopnia zaangażowania władz i społeczności lokalnych w działalność gospodarczą, w tym głównie w przedsiębiorczość pozarolniczą, tworzącą nowe miejsca pracy [Wiatrak 1996]. Uwzględniając to należy wykorzystywać lokalne zasoby, uwarunkowania środowiskowe, pozwalające na rozwój gospodarczy danej gminy, powiatu, regionu [Ziętara, Kowalski 1997].

Gospodarowanie na terenach górskich jest trudniejsze niż na obszarach nizinnych. Występuje to szczególnie w tych dziedzinach gospodarki, które związane są z przestrzenią, a więc rolnictwo, leśnictwo, osadnictwo, infrastruktura komunikacyjna oraz racjonalne – zgodne z ekologią – gospodarowanie przestrzenią. Na obszarach górskich na każde 100 m wzniesienia terenu temperatura powietrza obniża się o 0,5°C, zwiększa się roczna ilość opadów o 30–50 mm; skraca się okres wegetacji o 8 dni oraz wydłuża się czas zalegania pokrywy śnieżnej [Waloryzacja... 1994; Lelito, Zygodlewicz 1996].

Do innych czynników wpływających na intensywność gospodarowania na terenach górskich zaliczamy eksploatację i nachylenia stoków, które rzutują na przestrzenny układ infrastruktury i osadnictwo oraz decydują o kierunku rozwoju produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Tereny rolnicze Karpat charakteryzują się rozdrobnioną strukturą agrarną, dużymi zasobami siły roboczej, małymi zasobami kapitału produkcyjnego oraz znacznie mniejszą niż na obszarach nizinnych opłacalnością produkcji. Przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosi tu około 3,0 ha UR i jest ponaddwukrotnie mniejsza niż średnia dla kraju. Na 100 ha UR przypada tu około 68 osób czynnych zawodowo, czyli prawie trzykrotnie więcej niż średnia dla kraju. W niektórych rejonach górskich liczba zatrudnionych w rolnictwie jest jeszcze większa. Mieszkająca na tym obszarze ludność wiejska jest najmłodsza w całym obszarze południowo-wschodniej Polski. Ponadto tereny górskie charakteryzują się wysokim udziałem ludności dwuzawodowej. Szacuje się, że udział ludności dwuzawodowej w stosunku do ogółu pracujących w rolnictwie wynosi około 30%. Problem ten nie występuje tak silnie tylko w Bieszczadach [GUS 1998].

W porównaniu do terenów nizinnych ponoszone nakłady na produkcję rolniczą są w rejonie górskim wyższe w produkcji roślinnej od 30 do 50%, a w zwierzęcej od 20 do 30%. Na przykład, koszty eksploatacji maszyn rolniczych są tu wyższe o 35%, o 20% skrócony jest okres eksploatacji sprzętu oraz od 10 do 40% zmniejszona wydajność maszyn [Lelito, Pijanowski 1996].

Na uciążliwość gospodarowania w warunkach górskich wpływają również ograniczenia produkcyjne związane z ochroną przyrody. Trudne warunki naturalne w terenach górskich Karpat powodują, że rolnicy otrzymują o około 40–60% niższe dochody z produkcji rolniczej w porównaniu z obszarami nizinnymi [Żmija 1999]. Potwierdza to opinię o tym, że rolnictwo na obszarach górskich bez pomocy z zewnątrz nie jest w stanie efektywnie funkcjonować.

Mniejsza efektywność gospodarowania na terenach górskich Karpat wynika również z następujących uwarunkowań:

- krótkiego okresu wegetacji roślin (poniżej 200 dni), co ogranicza dobór roślin, zmniejsza wysokość plonów, skraca okres wypasu zwierząt, a wydłuża alkiezowy chów przeżuwaczy (droższy od chowu pastwiskowego),
- najniższej, w obszarze przeludnienia agrarnego, wartości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, szczególnie w rejonach nowosądeckim (46 pkt) i krośnieńskim (61 pkt), co wynika głównie z małej miąższości i małej pojemności sorpcyjnej gleb, wysokiej podatności na wyplukiwanie z gleb składników mineralnych i dużego zakwaszenia gleb,

- znacznego udziału użytków zielonych w strukturze użytkowania ziemi (w rejonie nowosądeckim 32%, w krośnieńskim 34%), co łącznie z wysokim udziałem roślin pastewnych tworzy bardzo dobrą bazę paszową dla przeżuwaczy,
- konfiguracji terenu, dużego nachylenia stoków, trudności w stosowaniu mechanizacji przy uprawie pól oraz warunków klimatycznych, wpływających na ograniczenie kierunków produkcji,
- ograniczenia gospodarowania na rolniczej przestrzeni produkcyjnej ze względu na ochronę środowiska, w tym zasobów wód oraz obszarów krajobrazowo-przyrodniczych i kulturowych,
- wysokiej atrakcyjności turystycznej wynikającej z walorów przyrodniczych,
- słabego wyposażenia w infrastrukturę techniczną, w tym zwłaszcza wsi w sieć wodociągową i kanalizacyjną,
- niskiej wydajności pracy i produkcji na zatrudnionego w rolnictwie.

Szanse i zagrożenia dla rozwoju rolnictwa górskiego Karpat

O rozwoju rolnictwa górskiego Karpat decydują istniejące tu uwarunkowania gospodarcze. Każda gmina, każdy powiat i region mają bowiem cechy, które hamują lub przyspieszają ich rozwój, dlatego ważne jest poznanie istniejących szans i zagrożeń. Technika zastosowaną do analizy uwarunkowań sytuacji rozwojowej rolnictwa górskiego była analiza SWOT.

W przedstawionym opracowaniu zagadnienia szans i zagrożeń nie są ustrukturyzowane. Uczyniono tak celowo, gdyż szanse i zagrożenia wynikają ze stawianego celu oraz sposobu jego rozwiązywania. To samo zjawisko dla danego obszaru może być szansą, ale także zagrożeniem. Przykładowo, przeludnienie agrarne na wsi górskiej jest zagrożeniem dla rozwoju nowoczesnego towarowego rolnictwa, ale jest równocześnie szansą dla wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich. Dla terenów górskich, w których występuje wyraźny niedobór ziemi w stosunku do zasobów siły roboczej, szansą jest wielofunkcyjny rozwój wsi albo komplementarny rozwój gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą, np. agroturystyką.

Głównych szans rozwojowych rolnictwa na tym obszarze upatrywać należy w:

- dostosowaniu specjalizacji produkcji do warunków agroekologicznych, głównie poprzez rozwój sadownictwa w kotlinach i na południowych stokach (jabłonie, śliwy, wiśnie, porzeczki, maliny itp.), uprawie żyta, owsa, jęczmienia jarego, użytków zielonych i ziół, uprawach biodynamicznych,

- produkcji zwierzęcej: w chowie bydła mlecznego oraz owiec,
- alternatywnych źródeł dochodów rolniczych, np. w agroturystyce,
- rozwoju produkcji żywności biologicznie czystej, głównie na obszarach nieskażonych,
- głęboko zakorzenionej góralskiej mentalności rolniczej,
- wolnych mocach przerobowych zakładów przetwórstwa rolnego, w tym szczególnie mleczarni, serowarni, garbarni, przetwórnictwa owocowo-warzywnych, mających możliwości zbytu produktów o specjalnej wyższej jakości,
- powstawaniu mniejszych zakładów przemysłu rolno-spożywczego, przemysłowych i usługowych, przyjaznych środowisku naturalnemu,
- rozwoju turystyki i wypoczynku oraz funkcji uzdrowiskowej,
- rozwoju infrastruktury technicznej, tj. w rozbudowie sieci kanalizacyjnej, telefonicznej, gazowniczej, poprawie stanu dróg, sieci wodociągowej, w celu uatrakcyjnienia tych terenów, zwłaszcza przy rozwijaniu agroturystyki.

Do głównych barier i zagrożeń dla rozwoju rolnictwa górskiego zaliczamy:

- ograniczenia mające swoje podłoże w uwarunkowaniach przyrodniczych (długość okresu wegetacji, jakość gleb itd.),
- potrzebę ponoszenia wyższych nakładów (kosztów) na jednostkę produkcji rolniczej niż na terenach nizinnych,
- niską opłacalność produkcji rolniczej,
- słabe wyposażenie wsi w infrastrukturę techniczną,
- znaczny poziom bezrobocia na wsi,
- niskie dochody budżetów gmin ograniczające inwestowanie w rozwój wsi,
- brak alternatywnych źródeł dochodów na wsi.

Priorytety działań na terenach rolnictwa górskiego Karpat

Przedstawione uwarunkowania wpływają na poziom intensywności gospodarowania w terenach górskich. Poziom tego gospodarowania może być intensywny lub ekstensywny. Istnieje również trzecie rozwiązanie, według nas optymalne, polegające na umiarkowanym i zharmonizowanym z przyrodą rozwoju rolnictwa i wsi.

Rolnictwo górskie pełni dwie komplementarne względem siebie funkcje: produkcyjną i pozaprodukcyjną. Funkcja pozaprodukcyjna, polegająca na utrzymaniu piękna krajobrazu, czystości środowiska i podnoszeniu potencjału

gospodarczego terenów górskich, powinna być wspomagana finansowo przez budżet państwa. Oznacza to, że dochody rolników z tego tytułu powinny być uzupełnieniem dochodów z produkcji rolniczej.

W rejonach górskich o dużym udziale trwałych użytków zielonych chów bydła i owiec stanowi jedyny opłacalny kierunek produkcji rolniczej. Gospodarstwa te przeżywają jednak ogromne trudności. Występują tu wyższe niż na terenach nizinnych nakłady pracy i koszty na jednostkę produkcji rolnej, znaczny poziom bezrobocia oraz słabe wyposażenie w infrastrukturę techniczną.

Zadaniem rolnictwa górskiego powinna być produkcja zdrowej i o wysokich walorach rynkowych żywności wytwarzanej z zachowaniem zasad ochrony środowiska. Tereny górskie powinny być objęte programem pomocowym. W celu zahamowania degradacji tych terenów i utrzymania na nich produkcji rolniczej konieczne jest przywrócenie bezpośredniej dotacji państwa dla gospodarstw górskich. Mając na uwadze częściowe zrekompensowanie rolnikom trudnych warunków gospodarowania na terenach górskich, należy między innymi: objąć dotacją każdy hektar ziemi użytkowanej rolniczo, zwolnić rolników posiadających użytki rolne w klasie IV z podatku rolnego, wprowadzić kredyty preferencyjne na rozwój gospodarstw rolnych, zwiększyć środki budżetowe na infrastrukturę wiejską oraz na zalesianie terenów powyżej granicy rolno-leśnej.

Duże rozdrobnienie gospodarstw rolnych terenów górskich, niedostatek ziemi w stosunku do zasobów pracy oraz inne (wcześniej przedstawione) uwarunkowania wskazują, że rozwój gospodarczy terenów górskich wymaga wielokierunkowych działań, takich jak:

- 1) tworzenie warunków do optymalnego zagospodarowania zasobów pracy poprzez:
 - a) wspomaganie inicjatyw przeciwdziałających narastaniu bezrobocia,
 - b) podnoszenie kwalifikacji zawodowych ludności, w tym szczególnie młodzieży,
 - c) stymulowanie przedsiębiorczości pozarolniczej, stwarzającej nowe miejsca pracy;
- 2) wsparcie gospodarstw rolniczych między innymi poprzez:
 - a) umocnienie gospodarstw chłopskich i ich rozwój,
 - b) tworzenie warunków do koncentracji gospodarstw chłopskich oraz regionalnego zagospodarowania gruntów Skarbu Państwa, szczególnie w Bieszczadach,
 - c) dostosowanie kierunków produkcji rolniczej do uwarunkowań środowiskowych, w tym wysokich zasobów pracy,

- d) kreowanie liderów w wiodących kierunkach produkcji, dających innym dobry przykład w organizacji produkcji,
 - e) wykorzystanie nieskażonego środowiska do produkcji ekologicznej,
 - f) stwarzanie warunków umożliwiających łączenie w gospodarstwie funkcji rolniczej z funkcjami pozarolniczymi, w tym przede wszystkim z agroturystyką, drobnym przetwórstwem żywności, przechowalnictwem itd.,
 - g) tworzenie systemowych warunków do zbytu produktów poprzez system giełd rolnych, grupy producenckie, spółdzielczość wiejską itd.;
- 3) aktywizacja obszaru i generowanie dochodów opartych na rozwoju funkcji turystycznych poprzez:
- a) tworzenie systemu i zasad harmonijnego rozwoju funkcji turystycznej z funkcją ochronną,
 - b) podnoszenie standardu bazy turystycznej,
 - c) tworzenie warunków do intensywnego rozwoju agroturystyki jako działalności współistniejącej z gospodarstwem rolniczym,
 - d) wspieranie rozwoju kultury i sztuki ludowej oraz folkloru góralskiego;
 - e) tworzenie warunków do racjonalnego zagospodarowania zasobów przyrody,
 - f) przeciwdziałanie degradacji środowiska,
 - g) ochronę najcenniejszych przyrodniczo obszarów,
 - h) edukację ekologiczną zarówno wśród młodzieży, rolników, jak i całej społeczności.

Aby rozdrobnione gospodarstwa rolne terenów górskich Karpat mogły racjonalnie funkcjonować, oprócz wykorzystania powyższych warunków muszą stworzyć odpowiednie organizacje marketingowe. Organizacja taka powinna koordynować działania wszystkich ogniw uczestniczących w procesie wytwarzania żywności i dystrybucji. Poprzez organizację grup marketingowych można uzyskać poprawę pozycji drobnych producentów rolnych, zarówno w odniesieniu do dużych przedsiębiorstw zaopatrujących ich w środki produkcji, jak i odbiorców ich produktów. Tylko część rolników produkujących surowce rolnicze do bezpośredniego spożycia może je samodzielnie sprzedawać. Zdecydowana jednak większość producentów rolniczych wymaga grupowego zarządzania marketingowego.

Podsumowanie

Rozdrobniona w Karpatach struktura gospodarstw rolnych, niedostatek ziemi w stosunku do zasobów pracy oraz inne uwarunkowania wskazują, że wiązanie bytu ludności wiejskiej tylko z rolnictwem nie ma uzasadnienia ekonomicznego. Uzależnienie rozwoju obszarów górskich Karpat tylko od rolnictwa doprowadziłoby do pauperyzacji lokalnej ludności. W celu przeciwdziałania temu procesowi należy bezpośrednio wspomagać rolnictwo tych terenów oraz rozwijać działalność pozarolniczą, w tym głównie usługi związane z turystyką. Realizacja tych celów wymaga wielokierunkowych działań, takich jak: wsparcie przez państwo gospodarstw rolniczych, aktywizacja terenów wiejskich, generowanie dochodów gospodarstw z rozwoju turystyki, tworzenie warunków do racjonalnego zagospodarowania zasobów pracy i wzmocnienia kapitałowego, ochrona środowiska przyrodniczego, wykorzystanie przygranicznego położenia. Ważną rolę może tu odegrać modernizacja rolnictwa, ściśle związana z wielofunkcyjnym rozwojem terenów górskich.

Literatura

- Rocznik Statystyczny GUS*. Warszawa 1998.
- Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*. Praca zbiorowa, IUNG Puławy 1994.
- LELITO E. i in., 1994: *Małopolski Program Polityki Rolnej*. CUP.
- LELITO E., PIJANOWSKI Z., 1996: *Szanse i zagrożenia rozwoju wsi i rolnictwa w obszarach górskich*. CUP, Biuro Regionalne, nr 147, Kraków.
- LELITO E., ZYGADLEWICZ J., 1996: *Szanse i zagrożenia rozwoju strefy górskiej*. CUP, Biuro Regionalne, nr 149, Kraków.
- WIATRAC A., 1996: Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1.
- ZIĘTARA W., KOWALSKI Z., 1997: Efekty skali a efektywność technologii i poziom zarządzania w rolnictwie rodzinnym. [W:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- ZMIJA J., 1997: Regionalne uwarunkowania rozwoju terenów wiejskich w Polsce południowo-wschodniej. [W:] *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój terenów wiejskich*. AR Kraków.
- ZMIJA J., 1999: *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój obszarów wiejskich w regionie Małopolski*. AR Kraków.

Environmental circumstances and the development of agriculture in mountain region of Polish Carpathians

Abstract

Fragmented farm structure in the Carpathians, insufficiency of land in relation to labour resources and other conditionings show clearly that combining the inhabitants' survival solely with agriculture is not economically justified. In the present situation, development of the Carpathian mountain areas based only on agriculture would lead to pauperisation of the local communities. In order to counteract this process, it is necessary to address direct aid to agriculture and to support the development of non-agricultural activities, mainly services for tourists, in these areas. The realisation of the above mentioned objectives requires multidirectional efforts, such as: state support for farms, activation of rural areas, generating farm incomes from tourism, providing conditions for rational labour resources management as well as consolidation of capital, natural environment protection and utilisation of border localisation of the terrain.

Modernisation of agriculture may also play an important role but it should be closely connected with multifunctional development of the mountain areas.